

بیمارستان و دارالشفاء در حرم مطهر رضوی در آئینه تاریخ

سید محمد رضا فاضل هاشمی^۱

چکیده

مشهدالرضا از روزگاران کهن مورد توجه مسلمانان جهان بوده و موقوفات زیادی به منظور آبادانی و رفاه و آسایش زائران و مجاوران وقف حرم مطهر شده است، از اهداف اصلی واقفان و یکی از مصارف عمده منافع موقوفات، توجه به بهداشت عمومی، طبابت و مداوا و پرستاری و رعایت حال زائران بیمار بوده و به تبع آن تأسیس بیمارستان در جوار مزار کثیر الانوار حضرت ثامن الحجج علیه السلام از ملزومات اسباب رفاه و آسایش زائران محسوب می شده است. شواهد و قرائن تاریخی و اسناد و وقفنامه های موجود در اواخر دوره تیموری و اوائل دوره صفوی نشان می دهد از زمان های قدیم شفاخانه و دارالشفاء وجود داشته و به لحاظ انتساب به حضرت (ع) دارالشفاء نام گرفته است. ما در این مقاله بر آن هستیم که تأسیس بیمارستان و دارالشفاء را در حرم مطهر رضوی بر اساس اسناد و وقفنامه های موجود در آستان قدس رضوی مورد بررسی قرار دهیم.

کلید واژه های موضوعی: دارالشفاء، بیمارستان، آستان قدس رضوی، موقوفات

مقدمه

سازمان کتابخانه ها، موزه ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی با دارا بودن بیش از شش میلیون سند^۲، یک هزار و هشتاد و چهار فقره وقفنامه، وصیتنامه و طومار و ۶۵۰۰۰ نسخه و دستنوشته های خطی یکی از بزرگترین مراکز اسناد و نسخه های خطی کشور محسوب می گردد. قدیمی ترین اسناد موجود مربوط به تشکیلات اداری آستان قدس رضوی متعلق به دوره صفوی و بیشترین اسناد دارالشفای روضه رضویه مربوط به هزینه های جاری آن از جمله: پرداخت مواجب و دستمزد جنسی و نقدی به کارکنان دارالشفاء، توجیهات و مقررات، مکاتبات اداری ریاست دارالشفاء، شکایت کارکنان و پرداخت هزینه تعمیر دارالشفاء و تسطیح و طراحی باغچه و دیگر هزینه های معماری ساختمان بوده است و تعداد قابل توجهی از موارد مصرف وقفنامه ها مربوط به گسترش دارالشفاء و تأسیس بیمارستان و مداوای زائران بیمار می باشد.

به درستی می توان ادعا کرد که «وقاف و صدقات جاریه» یکی از مظاهر عالیه تمدن و بشر دوستی و منابعی برای اشاعه دانش و فراگیری علم و بهداشت عمومی در ایران و سایر کشورهای اسلامی بوده است که از متجاوز از هزار سال درآمد موقوفات، بهترین دانشگاهها و بیمارستانها و سایر مؤسسات خیریه اجتماعی در سراسر کشورهای اسلامی تأسیس شده و هزاران دانشمند و فیلسوف و شاعر و نویسنده و پزشک برجسته از میان آنها برخاسته اند. سابقه وقف نیز در آستان ملائک پاسبان رضوی به زمان کوتاهی بعد از شهادت حضرت ثامن الحجج علی بن موسی الرضا (ع) برمی گردد. علما و دانشمندان و حکمرانان و توانگران شیعه به علت عشق به اسلام و گرایش به اهل البیت علیهم السلام، گرانبهاترین مایملک خویش را اعم از منقول و غیر منقول، باغ، مزارع، ده، دکاکین، آب

۱- کتابشناس و نسخه شناس نسخه های خطی و چاپ سنگی
۲- تعداد حدود ۲۰۰۰ برگ از اسناد موجود در موضوع دارالشفاء می باشد. دفتر اسناد ج ۴، ص ۶۹ مقاله دارالشفاء در دوره صفویه از خانم شهیدی

انبار، حمام، کاروانسرا و غیره را وقف بارگاه ملکوتی و روضه رضویه کردند تا با درآمد موقوفات بتوانند موجبات آبادانی مشهدالرضا شده و رفاه و آسایش زائران و مجاوران آن حضرت رافراهم آورند.

وقف و مصارف موقوفات در آستان قدس رضوی

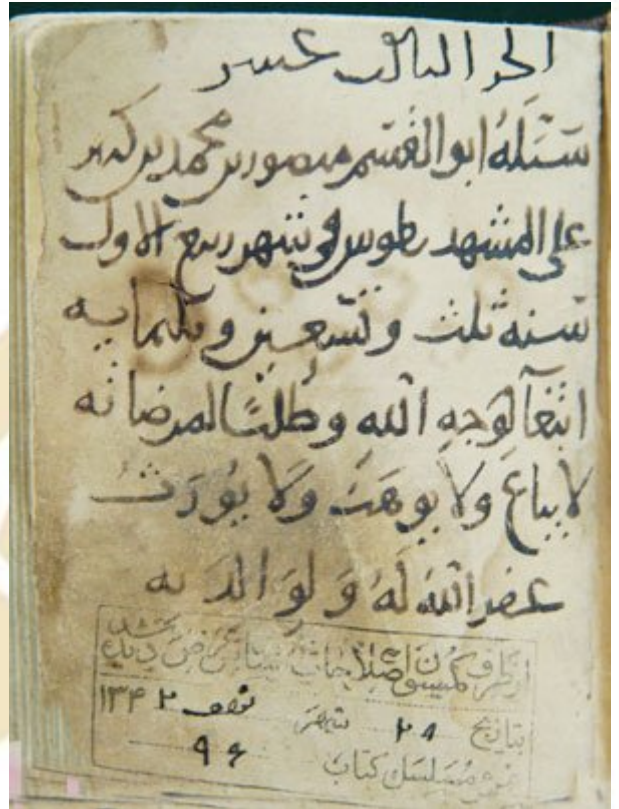
مراد از موقوفات اموال و املاکی است که خرید و فروش و اصل آنها موقوف و حبس شده و منافع و درآمدهای حاصل از آن به مصارف تعیین شده در وقف نامه ها می رسد. مصارف موقوفه بیشتر عام المنفعه بوده و بنا بر اسناد موجود، صرف ساخت مسجد و گسترش و آبادانی بارگاه مطهر، تأمین اغذیه، ادویه و داروهای گیاهی برای بیماران دارالشفای می شده و نیز صرف تأمین روشنایی، موجب خدام و فراشان، مفروشات، اطعام زائران، طلاب مدرسه، تعمیر قنات جاریه، تأمین لباس ایتم سادات، سوگواری و تعزیه و روضه خوانی خامس آل عبا، رفاه زائران دیگر کشورها، مایحتاج مساکین زائران، خرید کفش برای زائرانی که کفش آنها گم شود و پیدا نشود، صرف خوشبویی حرم مطهر، زائرانی که اموالشان در اطراف حرم به سرقت رفته، خرج صحافی صحف و کتب و اسباب حفظ کتابخانه (وقفنامه ردیف ۵۰۳)، جهت پرداخت وام به کارکنان، دارو و درمان برای مریض های دارالشفای حضرت (وقفنامه ردیف ۸۳۳) می شده است.

قدیمی ترین اسناد وقف

اسناد بسیاری از موقوفات حرم مطهر رضوی علیه السلام در تهاجم های سبکتکین غزنوی و غزهای ترکمان و مغولها و حمله ازبکان در سال ۹۹۷ ق. (دومین سال سلطنت شاه عباس اول) به حرم مطهر و مشهدالرضا از میان رفته است. بیشترین اسناد باقی مانده مربوط به اوقاف روزگار صفوی به این سوی است حتی بعضی از حوادث طبیعی از جمله زلزله هایی که در سالهای ۱۰۰۸، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۹، ۱۰۷۷ ق و در پانزدهم ربیع الثانی سال ۱۰۸۴ ق به هنگام سلطنت شاه سلیمان صفوی در مشهد رخ داده (فردوس التواریخ، ۳۱ و ۳۶) تعدادی از آثار مکتوب روضه رضویه را از بین برده است. قدیمی ترین موقوفات باقی مانده، براساس شواهد ومدارک، مصاحف شریفه ای هستند که در سال ۳۲۷ ق. / ۹۰۶ م. توسط کشواد بن املاص حکمران اصفهان و به سال ۳۸۳ ق. / ۹۶۲ م. توسط ابوعلی سیمجور امیر خراسان و سال ۳۹۱ ق. / ۹۷۰ م. توسط محمد بن کثیر وزیر صاحب دیوان مسعود غزنوی وقف روضه رضویه شده است که در مخزن کتب خطی کتابخانه آستان قدس رضوی نگهداری می شود.

دوره دوم شماره ۷ و ۸
پایان و پایان ۱۳۸۹

نشریه الکترونیکی سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی

کشواد بن املاص در ۳۲۷ ق.

وقف قرآن های ابن کثیر در ۳۹۳ ق.

دوره دوم شماره ۷ و ۸
پایان و مابقی ۱۳۸۹

نشریه الکترونیکی سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی

ابن سیمجور در ۳۸۳ ق

همچنین مستغلاتی می باشد که بنا بر روایت ابوالفضل بیهقی در تاریخ مسعودی (بیهقی) توسط ابوالحسن عراقی، دبیر دولت غزنوی وقف شده است. بیهقی در این باره چنین می نویسد: «در روز دوشنبه ششم شعبان سال ۴۲۹/۱۰۰۸ م. ابوالحسن عراقی دبیر، گذشته شد رحمه الله علیه وصیت بکرد تا تابوتش در مشهد علی بن موسی الرضا رضوان الله علیه بردند به طوس، و آنجا دفن کردند که مال این کار را در حیات خود بداده بود و کاریز مشهد را که خشک شده بود باز روان کرده و کاروانسرای بر آورده و دیهی مستقل به سبک خراج بر کاروانسرا و کاریز وقف کرده و من در سنه احدى و ثلاثین و اربعمائه که به طوس رفتم ... و تربت رضا را رضی الله عنه زیارت کردم گور عراقی را دیدم در

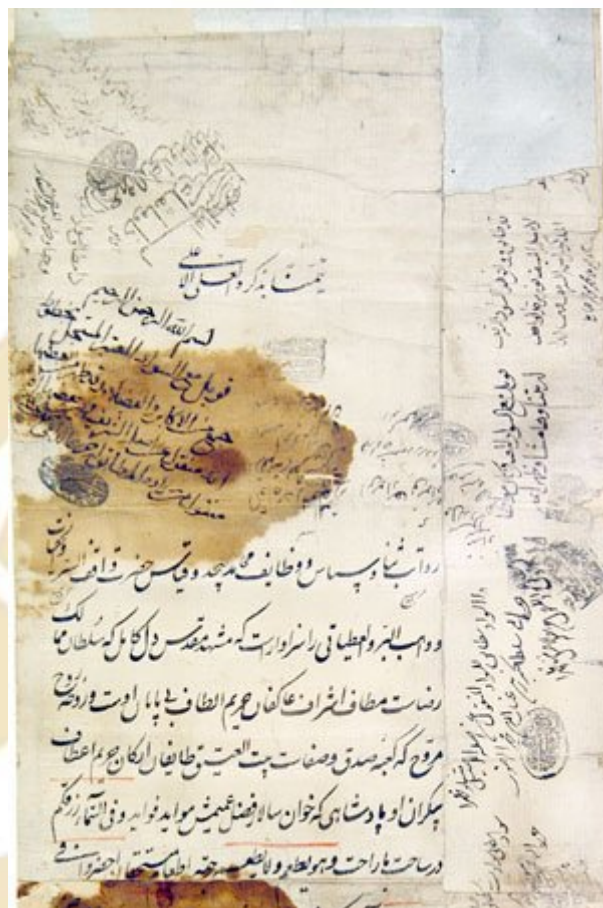

مسجد آنجا، که مشهد است در طاقی پنج گز از زمین تا طاق، و اورا زیارت کردم « و نیز موقوفه دیگری از صاحب دیوان غزنویان ابوالفضل سوری که درباره آن در تاریخ بیهقی چنین آمده که «درسال ۴۲۵ / ۱۰۰۴ م. در مشهد علی بن موسی الرضا علیه السلام دیهی خرید فاخر، و بر آن وقف کرد» (بیهقی، ۱۳۵۶: ۷۱۲)

موقوفات آستان قدس رضوی با دارا بودن بیش از ۱۰۸۴ فقره وقفنامه، احکام شرعی، صلح حقوق، وصیتنامه و طومار از نظر کمیت، از بزرگترین و گسترده ترین موقوفات جهان اسلام است و از لحاظ کیفی نیز شامل اراضی مسکونی، مستغلات و مراکز تجاری، باغات پرثمر و کارخانجات تولیدی و اقتصادی و صنعتی می شود که در طول سالیان متمادی وقف روضه رضویه گردیده است و هریک از موقوفه ها شامل تعداد زیادی رقبه است که در مصارف بعضی از این رقبه ها تصریح شده : جهت بیماران دارالشفای حضرت (ع) اغذیه وادویه تهیه گردد، برای دارو ودرمان مریضهای مستمند، تعمیر بیمارستان ، اغذیه وادویه مناسب برای زائران بیمار ، ایجاد حمام برای بیمارانی که از ورود به حمام های عمومی ممنوع هستند(وقفنامه ردیف ۳۲۰) ، مادران باردار، صرف شیرخوارگاه ، درمانگاه، آموزش ودرمان و تأسیس دارالایتام شود.

از قدیمی ترین وقفنامه های موجود، موقوفه معروف به عتیقی (وقفنامه ردیف ۱۱۴) است که در جمادی الثانی ۱۵۱۰/۹۳۱ م.، عتیق بن احمد بن ملک اسماعیل طوسی الاصل اردوبادی المنشأ، تعدادی از رقبات مزرعه های کنویس، تبادکان، چاه خاصه، عشر مزرعه رادکان، سه زوج (دهخدا، ۱۳۷۷)^۳ از مزرعه کاهو را جهت درمان بیماران، اطعام فقرا و مساکین ، صادرین و واردین، بیماران و غریبان و روشنایی و خدام و حفاظ عتبه عالیه وقف کرده است.

۳- یک جفت زمین به معنی یک جریب، یعنی مقداری از زمین مزروع که معادل هزار ذرع باشد. یک جفت زراعت عبارتست از دو خروار و پنجاه من تبریز بدر افشان مساوی با پنج هکتار یا پنجاه هزار ذرع زمین زراعتی . (لغت نامه دهخدا)

وقفنامه عتیقی، وقف در جمادی الثانی سال ۹۳۱

و دیگر حمام مهدیقلی بیگ میرآخورباشی مشهور به حمام شاه در رجب سال ۱۰۲۷ / ۱۶۰۶ م. است که هشت عشر درآمد آن صرف ادویه و اشربه شربت خانه و دارالشفاى حضرت شده است. (وقفنامه ردیف ۱۹۵) حمام شاه اخیراً به صورت موزه مردم شناسی درآمد و با نقاشی های بدیع در روی سقف و دیوارهای آن از موزه های دیدنی آستان قدس رضوی به شمار می آید.

شربت خانه^۴، داروخانه دارالشفاء

در آغاز دوره صفوی داروهایی جهت مداوای بیماران زائر و مجاور توسط «شربتخانه» که یکی از بخش های بیوتات متبرکه آستانه بوده تهیه می شد. در این قسمت علاوه بر نگهداری و تهیه انواع چاشنی ها، خلویات و مربیات، افشره ها که جنبه خوراکی داشتند و مرتبط با مطبخ و آشپزخانه حضرت می شد داروهای گیاهی را نیز برای بیماران تهیه و نگهداری می کرده که در واقع داروخانه دارالشفاء تلقی می شده است. با توجه به اسناد موجود، هر چه به اواخر دوره صفوی نزدیک تر می شویم دارالشفاء مستقل تر و از شربتخانه جدا می شود به طوری که در پایان حکومت صفوی در اسناد شربتخانه از داروهای گیاهی و معالجه بیماران ذکر می بینیم و در اسناد دوره افشاریه دارالشفاء به عنوان یک بخش مستقل اشاره شده است.

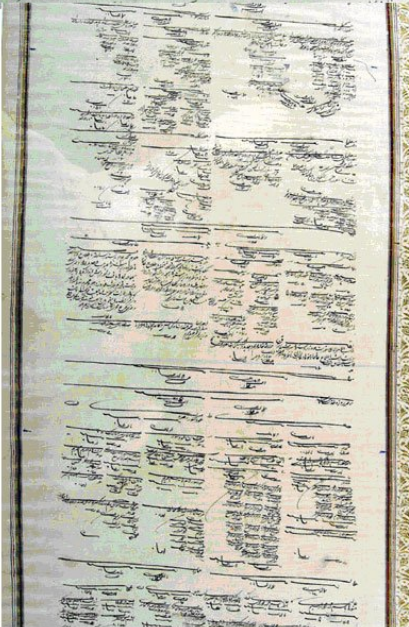
در میان وقفنامه های موجود در آستان قدس رضوی، منافع حدود ۶۰ فقره از موقوفات که شامل رقبه های زیادی می شود جهت گسترش و توسعه و تعمیر دارالشفاء، بیمارستان و تهیه دارو برای بیماران مستمند و ... اختصاص یافته است. در طومار علیشاهی به علت این که رقبات زیادی توسط علی شاه افشار، وقف آستانه مقدسه شده، وقفنامه به صورت طومار درآمد و در آن مزرعه شادی سعدآباد، قلعه سیاه، مزرعه های چنبر غربال، دهنو و احمدآباد در رمضان سال ۱۱۶۰/۱۷۳۹ م. وقف می شود. در این وقفنامه چنین آمده که درآمد حاصله صرف اغذیه و ادویه بیماران دارالشفاء و غربائی که خانه و مسکن ندارند بشود. (وقفنامه ردیف ۱۰۸ و ۱۰۹)

۴- شربت خانه یکی از بخش های مرتبط با آشپزخانه حضرت (ع) بوده که انواع چاشنی، مربا و افشره ها را تهیه می کرده و بعد به عنوان داروخانه دارالشفاء نیز عمل کرده، داروهای گیاهی و جوشانده ها در آنجا تهیه می شده در اواخر دوره صفوی جزو دارالشفاء شده است.

نشریه الکترونیکی سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی

دوره دوم شماره ۷ و ۸
پایان ویا سر ۱۳۸۹
پهلو

طومارِ علیشاهی ، وقفنامه و صورت موقوفات در ۱۱۶۰ ق.

ودر روزگارِ ناصرالدین شاه، عضدالملک نایب التولیه وقت نیز فهرستی از املاک و مستغلات موقوفه آستان قدس رضوی را تنظیم کرد که به طومارِ عضدالملک معروف است و یکی از موارد مصرف منافع رقبات آن جهت شربتخانه و دارالشفای حضرت می باشد.

دورود شماره ۷ و ۸
پایان و مابقی
۱۳۸۹

تشریح اکثر و یکی ساندان کتابخانه موزه و مرکز اسناد آستان قدس رضوی

بسم الله الرحمن الرحیم
الحمد لله رب العالمین
والصلاة والسلام على من لا نبي بعده
والله اعلم بالصواب

بسم الله الرحمن الرحیم
الحمد لله رب العالمین
والصلاة والسلام على من لا نبي بعده
والله اعلم بالصواب

بسم الله الرحمن الرحیم
الحمد لله رب العالمین
والصلاة والسلام على من لا نبي بعده
والله اعلم بالصواب

بسم الله الرحمن الرحیم
الحمد لله رب العالمین
والصلاة والسلام على من لا نبي بعده
والله اعلم بالصواب

بسم الله الرحمن الرحیم
الحمد لله رب العالمین
والصلاة والسلام على من لا نبي بعده
والله اعلم بالصواب

بسم الله الرحمن الرحیم
الحمد لله رب العالمین
والصلاة والسلام على من لا نبي بعده
والله اعلم بالصواب

بسم الله الرحمن الرحیم
الحمد لله رب العالمین
والصلاة والسلام على من لا نبي بعده
والله اعلم بالصواب

تشکیلات اداری دارالشفاء

از موارد قابل توجه در اسناد دوره صفویه، سِمَت و شغل‌هایی است که در دارالشفاء حضرت (ع) وجود داشته و حکایت از تشکیلات اداری حاکم بر بیمارستان امام رضا (ع) می‌کرده است. در اینجا به ذکر بعضی از این عناوین به ترتیب الفبایی به شرح زیر می‌پردازیم:

- ۱- بیمارمداری و بیماردار باشی: که مولانا قاسم ترشیزی در ۱۰۱۱ ق. / ۱۵۹۰ م. محمد و حاجی میر سلطان محمد حسینی در ۱۰۱۲ ق. / ۱۵۹۱ م. سید محمد صاحبی در ۱۰۱۷ ق. / ۱۵۹۶ م. و میرزا محمود در سال ۱۳۲۳ ق. / ۱۹۰۲ م. به این سِمَت منصوب بوده‌اند.
- ۲- پرستار: در سال ۱۳۰۵ ش.
- ۳- حکیم: عزیز الله در سال ۱۰۱۶ ق. / ۱۵۹۵ م. به شغل حکیمی دارالشفاء مشغول بوده است.
- ۴- جراح باشی: شیرافکن جراح در سالهای ۱۰۹۱ تا ۱۰۹۹ ق. / ۱۶۷۰ تا ۱۶۷۸ م. و میرزا ابراهیم خان در سال ۱۳۰۵ ش. و محمد باقر رضوی ... در این سمت بوده‌اند.
- ۵- خادم: سکینه بانو در سال ۱۱۲۹ ق. / ۱۷۰۸ م. خادم زنان بیمار دارالشفاء بوده است.
- ۶- خدمتگزار: در رجب ۱۳۳۱.
- ۷- خزانه دار: خواجه قاسم علی در سال ۱۰۱۶ ق. / ۱۵۹۵ م. در این سمت بوده است.
- ۸- شربتدار: مولانا محمد باقر در سالهای ۱۰۱۳، ۱۰۲۱، ۱۰۲۴ ق. / ۱۶۰۰، ۱۵۹۲، ۱۶۰۳ م. در این سمت بوده است.
- ۹- طبّاخ: علی نقی رضوی طبّاخ دارالشفاء در دوره قاجاریه (سند شماره ۱۶۹۶)
- ۱۰- طبیب: محمد حسین معتمد الحکماء در جمادی الثانی ۱۳۲۳ ق. طبیب دارالشفاء بوده است.
- ۱۱- ضابط: میرزا ابوالقاسم در رجب ۱۳۲۳ ق. ضابط دارالشفاء بوده است.
- ۱۲- عذب: در اصطلاح اداری متصدی بردن مراسلات و پیغامهای مسؤولین به کارکنان دارالشفاء بوده و به تعبیر دیگر دفتر دار دارالشفاء بوده است. درویش نظر عذب مریضخانه در سال ۱۰۱۱ ق. / ۱۵۹۰ م. است.
- ۱۳- غسل: این سِمَت در ۱۳۰۰ ش. وجود داشته است.
- ۱۴- کخال: شعبه کحالی دارالشفاء در ۱۳۰۵ ش. دائر بوده است.
- ۱۵- کفیل: دکتر سید مصطفی خان کفیل دارالشفاء در ۱۳۰۵ ش.
- ۱۶- محرر: محمد مهدی در ۱۳۲۳ ق.
- ۱۷- مدیر (رئیس) دارالشفاء: شیخ رئیس در ۱۳۲۸ ق. و دکتر سید ابوالقاسم خان در ۱۳۰۵ و ۱۳۰۷ ش.
- ۱۸- مشرف (معاون): محمد کاظم رضوی در ۱۳۳۶ و ۱۳۲۳ ق. و عبدالمجید رضوی (سند شماره ۱۵۹۰) مشرف دارالشفاء بوده‌اند.
- ۱۹- مشیر: میرزا عباس در ۱۳۲۳ و ۱۳۳۲ ق. مشیر دارالشفاء بوده است.
- ۲۰- ناظر: آقا شفایی در سال ۱۳۰۵ ش. ناظر دارالشفاء بوده است.

زنان شاغل در دارالشفاء

در بررسی مشاغل و سمت‌های موجود در تشکیلات اداری دارالشفاء، به نام زنانی بر می‌خوریم که از دوره صفویه تا قاجاریه به شغل بیماردراری، عذب و ایامچی باشی (ابوابجمعدار آبدارخانه) منصوب بوده‌اند. چنانچه در سندی مربوط به سال ۱۱۲۹ ق. / ۱۷۰۸ م. سکینه بانو که ادعای خدمت بیماردراری دارد به خدمت سی ساله مادرش در این سمت اشاره می‌کند و می‌گوید: با توجه به این که مادرش «خانی بانو» سی سال سابقه خدمت دارد حق موروثی اوست که به این شغل گمارده شود. همچنین زنانی مانند زوجه محمد مؤمن و زوجه میرزا محمد در سال ۱۱۱۸ ق. / ۱۶۹۷ م. فولاد آغا زوجه محمد باقر در سال ۱۱۲۴ ق. / ۱۷۰۳ م. خانی بانو در سالهای ۱۱۱۸ و ۱۱۲۴ ق. به عنوان بیماردار مشغول به کار بوده‌اند. علاوه بر بیماردراری، عذب دارالشفاء را نیز زنان عهده دار بوده‌اند که در سندهای سالهای ۱۱۴۰، ۱۱۴۸، ۱۱۵۱، ۱۱۵۹، ۱۱۶۱ ق. دیده می‌شود.

در دوره قاجاریه نیز اسناد زیادی مربوط به زنان شاغل در دارالشفاء وجود دارد که سمت آنها پرستاری، رخت شویی و کهنه شویی بوده است (سند ۱۰۶۲ در: طلائی، ۱۳۸۵، ص ۱۴۸).

سابقه تاریخی تأسیس بیمارستان در حرم مطهر امام رضاعلیه السلام (آستان قدس رضوی)

گوهرشاد خاتون همسر شاهرخ تیموری (حک. ۸۰۷ - ۸۵۰ ق.) که مسجد گوهرشاد را بنا کرد در جوار حرم دارالشفایی نیز ساخته بود که تاریخ دقیق بنای آن معلوم نیست.

اسکندریگ ترکمان در عالم آرای عباسی ذیل ترجمه حکیم عمادالدین محمود ضمن علاقه مندی دربار صفوی به آستان مقدس رضوی می‌نویسد: «در علم و حکمت و دانشوری و حذاقت مشهور آفاق بود رسالات مرغوب و نسخه های غریب او در علم طب و ترتیب معاین و معالجه امراض مزمنه و مواد حاره معتمد علیها اطباء است» تا آنجا که می‌گوید: «چون شاه جنت مکان در رواج و رونق آستانه مقدسه حضرت امام الجن والانس باقصی الغایه توجه مرعی داشته از مر طبقه اطباء آنچه بهتر بود بخدمات آن سرکار تعیین می‌فرمودند، او نیز به طبابت سرکار فیض آثار مأمور گشته مدت‌ها در مشهد معلی به معالجه مرضی مشغولی داشت» (منشی، ۱۳۳۴: ۲۵۶).

با تکیه بر اسناد و وقفنامه های آستان قدس رضوی مشاهده می‌شود که عتیق بن احمد ملک اسماعیل در سال ۹۳۱ ق. تعدادی از رقبات مزرعه کنویس^۵ را جهت درمان بیماران، اطعام فقرا و مساکین، صادرین و واردین، بیماران و غریبان و روشنایی و خدام و حفاظ عتبه عالیه وقف می‌کند. همچنین مولانا قاسم ترشیزی در ۱۰۱۱ ق. / ۱۵۹۰ م. به شغل بیماردراری و بیماردار باشی در دارالشفای حضرت منصوب می‌باشد. مهدیقلی بیگ میرآخورباشی در رجب سال ۱۰۲۷ / ۱۶۰۶ م. هشت عشر درآمد حمام وقفی خود را صرف ادویه و اشربه شربت خانه و دارالشفای حضرت کرده است. یعنی دارالشفای حضرت قبل از حکومت شاه عباس دایر بوده و به بیماران خدمات می‌داده است. از دوره افشار و زندیه نیز اسنادی وجود دارد که بعضی از موارد آن ذکر شد. اما دارالشفاء در دوره قاجاریه گسترش بیشتری می‌یابد و در خصوص دارالشفاء در این دوره، مآخذ و منابع فراوان تری وجود دارد، چنانچه میرزا علی خان سرهنگ معروف به نوبر در «رساله جغرافیای آستان قدس رضوی» تألیف ۱۳۱۰ ق. / ۱۸۸۹ م. می‌نویسد: «دارالشفای حضرت که در بالاخیابان است محض استشفای مریضهای زوارین و فقرا، دوا مفت می‌دهد ... مریضخانه بسیار مزین است بر

۵- کنویس دهی از دهستان تبادکان که در بخش حومه و ارادک شهرستان مشهد واقع و ۱۳۶۶ تن سکنه دارد (لغت نامه دهخدا، ۱۶۴۴۸) و (فرهنگ

تختخواب و آسایش از برای مریض و تشک و لحاف و آفتابه لگن، در روی میز چوبی کاسه های مسی برای دوا خوردن در آشپزخانه اش برای مریض غذا و نخودآب می پزند» (نسخه خطی تاریخ و جغرافیای شهر مشهد ، آستان قدس ۲۳۲۸۲).

در فردوس التواریخ آمده است : « ... از آن جمله یکی دارالشفای مبارکه است که همیشه جمعی در آنجا به ساختن دوا و غذا مشغولند که رنجوران و مریضان از غربا و زائران و مجاورین ارض فیض اقدس، به دستیاری کارکنان زکی از اطبای حاذق و جراح و کحال و پرستار و نگه دار و معین بوده در حفظ صحت آن می کوشند واستعلاج ایشان را از دوا و غذا داده تا از شفاخانه یا من اسمه دواء و ذکره شفاء، شفا یابند». (بسطامی ، ۱۳۱۵) در این زمان که میرزا موسی خان برادر میرزا ابوالقاسم قائم مقام فراهانی متولی باشی آستانه است به سال ۱۲۶۰ ق. / ۱۸۴۴ م. به امور دارالشفاء رسیدگی کرد و موقوفه آن را احیاء نمود و شکل نوینی را بنا نهاد و طبیبان و جرّاحان حاذقی را به کار گماشت.

عبدالحمید مولوی در کتاب موقوفات آستان قدس نوشته اند: «سرای ناصری در سابق، دارالشفای آستان قدس بوده، ناصرالدین شاه در سفر اول که به مشهد می کند دارالشفای آستان قدس را که در عهد صفویه و نادرشاه در این محل بوده می بیند و می گوید این محل برای دارالشفاء مناسب نیست. او دستور می دهد در بالا خیابان در جایی که از بازار دور است مکانی برای دارالشفاء بنا گردد» (روزنامه حکیم الممالک چاپ سنگی، ۱۲۸۶). در آن زمان عضدالملک متولی بوده و در ضلع جنوبی بالا خیابان دارالشفای جدید را می سازد و تا زمان محمد ولی خان اسدی مورد استفاده زائران و ساکنان مشهد مقدس بوده و بعد از تأسیس بیمارستان شاهرضا، دارالشفاء تعطیل گردید ولی محل دارالشفاء به صورت یک درمانگاه به نام درمانگاه رازی به فعالیت خود ادامه داد (مولوی، ۱۳۵۳؛ عطاردی ، ۱۳۸۱: ۴۹۸).

پهلوی اول محل جدیدی را در محل باغ هشتآباد احداث کرد که زمین آن را حاج بی بی همسر میرزا یحیی اهداء نمود. ابوطالب رضوی فرزند محمد علی قائم مقام که ابتدا نظارت و سپس نظارت و ریاست دارالشفاء را در اختیار داشته از سوی متولی به خاطر حسن تدبیر مورد تشویق گرفت. (کاویانیان، ۱۳۵۵: ۲۹۳؛ سند شماره ۵۰) بعد از احداث بیمارستان جدید ریاست آن به میرزا ابوطالب رضوی واگذار شد (سند شماره ۵۱)

طب نوین در آستان قدس رضوی

طب جدید نخست توسط پزشکان اروپایی به مشهد آمد که به تدریج بر طب سنتی غلبه کرد. دارالشفای حضرت (ع) که در زمان پهلوی اول به علت افزایش جمعیت جوابگوی مریضان نبود باعث شد که بیمارستان شاهرضا (عطاردی ، ۱۳۸۱: ۳۸) در سال ۱۳۰۷ ش. در زمان نیابت تولیت محمد ولی خان اسدی پایه ریزی شده و بنای ساختمان آن آغاز گردد که در سال ۱۳۱۳ ش. بهره برداری از آن شروع شد.

بیمارستان شاهرضا

ساختمان دارالشفاء یا مریضخانه آستانه که به نام بیمارستان شاهرضا نامیده شد، در مزرعه الندشت که موقوفه آستان قدس می باشد به مساحت ۲۱۷۹۰۰ متر مربع بنا گردید. نخست با یکصد تخت شروع به کار کرد و بعد به مرور زمان توسعه پیدا نمود واصولا برای مرضای فقیر و بی نوا تأسیس شد (موتمن ، ۱۳۵۵: ۴۰۸) در سال ۱۳۱۶ ش. آموزشگاه پرستاری در این بیمارستان زیر نظر پرستاران خارجی تشکیل که در سال ۱۳۲۰ به پرستاران ایرانی واگذار گردید. در ۱۳۲۴ ساختمان گوش و حلق و بینی دایر و به تدریج بخش های مورد نیاز به آن افزوده گشت.

آستان قدس رضوی با هدف پیشرفت علم پزشکی اقدام به استخدام پزشکان خارجی بویژه در بخش جراحی بیمارستان امام رضا(ع) کرد. ابتدا پروفسور هامرشلاک^۶ به عنوان دومین رئیس بیمارستان و متخصص زنان و زایمان تبعه آلمان را به خدمت در آورد و بعد از شهریور ۱۳۲۰ ازنفوذ آلمان ها در بیمارستان شاهرضا کاسته شد و بعد از آن حضور دکتر باروخ^۷ اهل چک به همراه همسرش در بخش جراحی، پروفسور بوتارو^۸ فرانسوی نیز در بخش جراحی و پرستاران فرانسوی در جذامیخانه مشهد در مزرعه محرابخان شاهد می باشیم که نشانه خدمات ارزنده و تلاش پیگیر آستان قدس رضوی در جهت بکارگیری طب نوین و تجهیزات جدید پزشکی به شمار می آید.^۹

بیمارستان منتصریه

از دیگر بیمارستانهای درمانی و بهداشتی آستان قدس رضوی «بیمارستان منتصریه» می باشد. این بیمارستان در یک زمینی به مساحت ۳۵۰۰ ذرع مربع در حاشیه خیابان جنت بنا گردیده و واقف آن بانویی به نام رابعه زوجه حاج محمد حسن میرزا منتصرالملک است که در سال ۱۲۹۷ ش. این بیمارستان را می سازد و در سال ۱۳۲۷ به آستان قدس رضوی واگذار گردید.

جذامی خانه

این آسایشگاه در زمین وقفی محراب خان واقع در شمال مشهد مقدس قرار داشت. بر اساس اسناد و مدارک آستان قدس، این مؤسسه در سال ۱۳۰۳ ش. به وجود آمده و در اختیار بیماران مبتلا به جذام قرار گرفت (عطاردی، ۱۳۸۱: ۳۹). حضور پرستاران فرانسوی در جذامیخانه مشهد از جمله اهداف آستان قدس رضوی در جهت بکارگیری طب نوین بود. این پرستاران فرانسوی تبار، سالیان سال و تا پایان عمر در خدمت بیماران جذامی بوده و از هیچگونه کمکی به بیماران مضایقه نکردند.

بیمارستانها و سازمانهای درمانی آستان قدس رضوی بعد از انقلاب اسلامی

- ۱ - احیا و راه اندازی دارالشفاء در جوار حرم مطهر و گسترش آن با تأسیس بخشهای اطفال، گوش و حلق، اعصاب، پوست، بیماریهای زنان، دندانپزشکی و رادیولوژی.
- ۲ - توسعه بخش مراقبتهای ویژه نوزادان بیمارستان امام رضا(ع)
- ۳ - تجهیز بخش زنان بیمارستان امام رضا(ع)

⁶ hamer shelak
⁷ fr.baroch
⁸ botaru

^۹ - پروفسور روش بولون (roch boulvin) است یکی از افرادی است که با توجه به امکاناتی که آستان قدس رضوی در اختیارش قرار داد بخش جراحی بیمارستان شاهرضا رابه وسایل مدرن جراحی مجهز ساخت و مدت ۱۵ سال ریاست بخش جراحی رادر دوره نیابت تولیت دکتر شادمان، مهران، سیدجلال تهرانی، عزیزی، باتمانقلیچ و پیرنیا برعهده داشت. پروفسور روش بولون فارغ التحصیل رشته پزشکی از دانشگاه بروکسل در سال ۱۹۵۵ م. بنا بر دعوت وزارت دربار ایران و تنظیم قرارداد با آستان قدس در بیمارستان شاهرضا حضور پیدا کرد و برای نخستین بار جراحی نوین شکل گرفت و با تشکیل بایگانی برای بیماران، تأثیر فوق العاده ای در ایجاد نظم در امور پزشکی بوجود آورد. وی در اواخر عمر مسلمان شد و نام عبدالله را انتخاب کرد و سرانجام در سال ۱۳۴۸ ش. در گذشت.

۴ - احداث ساختمان بخش قلب بیمارستان امام رضا(ع)

۵ - احداث ساختمان نفرولوژی و پیوند کلیه بیمارستان امام رضا(ع)

۶ - مؤسسه طب تصویری آستان قدس رضوی ، مجهز به دستگاههای رادیولوژی، سیتی اسکن، سونوگرافی و...

۷ - بیمارستان فوق تخصصی رضوی ، با ۴۵ هزار متر مربع زیر بنا در ۵ طبقه در سال ۱۳۷۲ آغاز و در بهمن ماه ۱۳۸۴ افتتاح گردید این بیمارستان که به منظور فراهم آوردن امکانات مناسب درمانی برای زائران، مجاوران و اراکین حضرت امام علی بن موسی الرضا علیه افضل التحیه و الثناء تأسیس شده دارای واحدهای Mri، پزشکی هسته ای (اولین مرکز پزشکی هسته ای شرق کشور) ، CSI و واحدهای پشتیبانی ، در طبقه منهای ۱، کلینیک ها، آزمایشگاه، رادیولوژی، آندسکوپی، بخش باز توانی قلب و اورژانس در طبقه همکف، ICU ها، اتاق های عمل و کت لب در طبقه اول ، بلوک زایمان ، بخش زنان، Nicu و بخش جراحی، در طبقه دوم؛ بخش بیماران قلبی. CCU و سایر بیماران داخلی و جراحی در طبقه سوم.

این مختصری بود در خصوص وقف و بیمارستانهای تأسیس شده در حوزه حرم مطهر امام رضا علیه السلام که تقدیم شد. نتیجه این که اختصاص تعداد ۲۰۰۰ سند و ۶۰ فقره وقفنامه از کل اسناد و وقفنامه های موجود در سازمان به بهداشت عمومی، طبابت و مداوا و پرستاری و دادن ادویه به زائران بیمار و رعایت حال آنها، گواهی بر آن دارد که واقفان و متولیان روضه رضویه علاوه بر توجه به آبادانی و رفاه و آسایش زائران و مجاوران به بهداشت عمومی، مداوا و پرستاری از زائران بیمار توجه داشته و به تبع آن تأسیس دارالشفاء و بیمارستان در جوار مزار کثیر الانوار حضرت ثامن الحجج علیه السلام از ضروریات محسوب می شده است و اسناد و وقفنامه های باقی مانده از روزگاران قدیم همه دلالت بر این موضوع دارد و نیز نشان دهنده رشد روز افزون خدمات دهی به زائران با تأسیس دارالشفاء و درمانگاهها و بیمارستان های مجهز و مطابق با آخرین تکنولوژی و استفاده از دستاوردهای جدید علمی بعد از انقلاب شکوهمند اسلامی است که همه نشان از درایت و مدیریت فوق العاده قوی مقام منبع تولیت عظمای آستان قدس رضوی دارد.

منابع و مآخذ

بسطامی، نوروز علی ، ۱۳۱۵، فردوس التواریخ ، تهران: چاپ سنگی

بیهقی، ابوالفضل ، ۱۳۵۶، تاریخ بیهقی ، تصحیح علی اکبر فیاض ، با مقدمه جلال متینی، مشهد: دانشگاه فردوسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.

دهخدا ، علی اکبر ، ۱۳۷۷، لغتنامه ، تهران : دانشگاه تهران: مؤسسه لغت نامه دهخدا.

شهیدی، حمیده ، «دارالشفاء آستان قدس رضوی در دوره صفویه» دفتر اسناد، ج ۴، ۱۳۸۷،

صدرالمتالهین لاهیجانی ، محمد بن محمد علی ، ۱۳۳۰، نسخه خطی تاریخ و جغرافیای شهر مشهد ، به شماره ۲۳۲۸۲ مرکزی.

طلایی، زهرا، بررسی اسناد زنان شاغل در حرم امام رضا(ع) از دوره صفویه تا قاجاریه، دفتر اسناد ، ج ۲ و ۳، مشهد:

سازمان کتابخانه ها، موزه ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، ۱۳۸۵

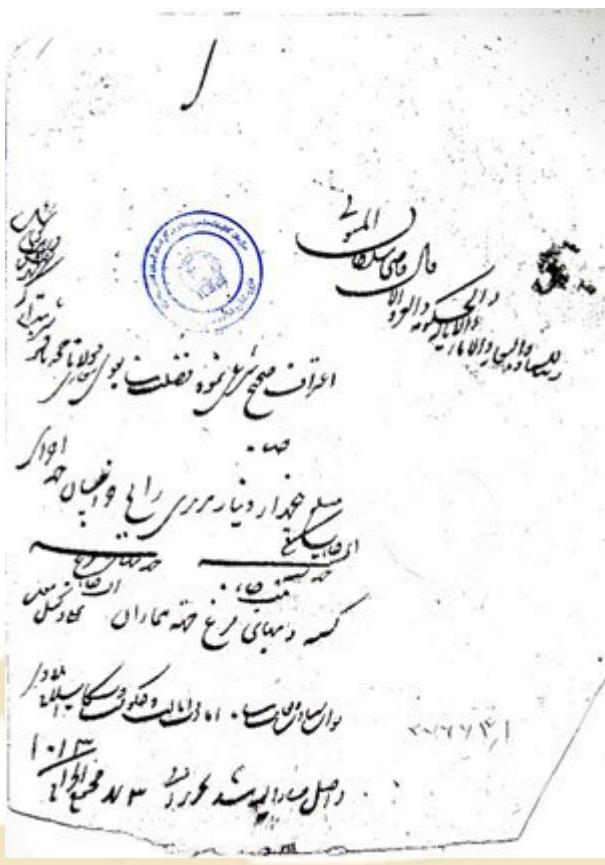
عطاردی ، عزیزالله ، ۱۳۸۱، فرهنگ خراسان ، تهران: انتشارات عطارد، پائیز.
کاویانیان، محمد احتشام ، ۱۳۵۵، شمس الشموس، مشهد: آستان قدس رضوی.
مفخم پایان، لطف الله، ۱۳۳۹، فرهنگ آبادیهای ایران، تهران: امیر کبیر.
منشی ، اسکندر، ۱۳۳۴، عالم آرای عباسی، ج ۱ ، تهران : امیر کبیر.
مؤتمن، علی، ۱۳۵۵، تاریخ آستان قدس رضوی، ج ۱ ، مشهد: آستان قدس رضوی.
مولوی، عبدالحمید، ۱۳۵۳، پیش نویس فهرست موقوفات آستان قدس رضوی، مشهد: آستان قدس رضوی، سازمان موقوفات.

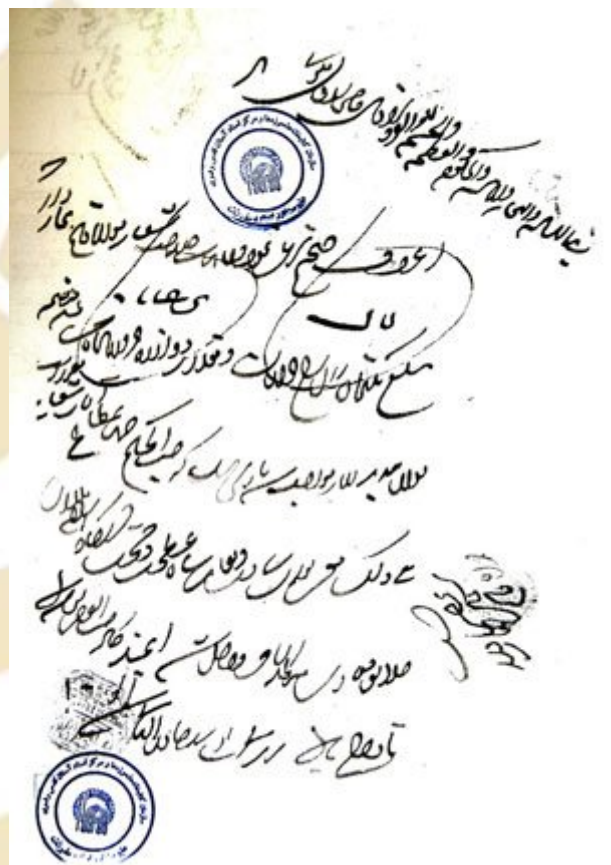

پیوست:

تصاویر تعدادی از اسناد مربوطه به شرح زیر ارائه می شود:

سند هزینہ در محرم الحرام ۱۰۱۳ تأمین مواد غذایی، مرغ جهت بیماران توسط مولانا محمد باقر شربتدار

سند هزینہ دار الشفاء در جمادی الثانی ۱۰۱۱ توسط مولانا قاسم بیمار دار

پرداخت
موجب
سلطان
محمد
الحسینی
بیماردار
دارالشفاء در
ربیع الاول
۱۰۱۶

قوات السیاسة والسعایة والایامه والامامه والحکومه والنکوة والبیان والایمان
حاج سلطان محمد حسن

مخبر الحسینی
اعتراف بر غیبت و بیادیت و فضیلت نبیاء حاجی طرمین
که اخذ و قبض نموده است از وکیل معین ذابا و زینب نبیاء
بیادیت و حکومت و نگاه شوکت و حکومت اسما و محمد اسما و
والسند و العظام علیها من علیها التوراة و المساکین علیها
و المستحقین علیها فوی علیها مبلغ امنت هزار و
مئتی و اربع و ثمانون که حسب حکم جهاب منظره در و چه بر سر
بماند و ای متراکت خریدارند علیها که در اسفند سال اول
سلطان

۲۷۹۳۰۱

شیر اکثرو یکی ساندان کتابخانه موزه و مرکز اسناد آستان قدس رضوی

دورود شماره ۷ و ۷
بستان و سایر ۱۳۸۹

قبض وصول
موجب امیر
سلطان محمد
بیمار دار از
خواجه قاسم علی
خزانه دار ۱۰۱۶
ق.

تقدیر بابت...

مستند...

بسم الله الرحمن الرحیم

خواجه قاسم علی

دانشگاه علامه طباطبائی

موقفی در حق شرف سید جواد...

خواجه قاسم علی

بسم الله الرحمن الرحیم

مستند...

خواجه قاسم علی

دوره دوم شماره ۷ و ۸
پایان و مابقی ۱۳۸۹

نشریه الکترونیکی سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی

پرداخت موجب تیمارداران توسط حاجی قاسم ترشیزی
خزانه دار در ۱۰۱۸

پرداخت موجب سید محمد بیماردار در ۱۰۱۸ ق.

پرداخت موجب تیمارداران در سال ۱۰۱۸ ق.

رسید وجه توسط سید محمد بیماردار در ۱۰۱۸ ق.

دوره اول شماره ۷ و ۸
پایان و یا بعد از آن
۱۳۸۹

صورت مخرج تعمیر دارالشفاء در آستان قدس رضوی در شهریور ماه ۱۳۴۵

ردیف	شرح مخرج	مبلغ
۱	تعمیر سقف دارالشفاء	۱۰۰۰
۲	تعمیر کف دارالشفاء	۸۰۰
۳	تعمیر دیوار دارالشفاء	۶۰۰
۴	تعمیر دروازه دارالشفاء	۵۰۰
۵	تعمیر پنجره دارالشفاء	۴۰۰
۶	تعمیر سقف دارالشفاء	۳۰۰
۷	تعمیر کف دارالشفاء	۲۰۰
۸	تعمیر دیوار دارالشفاء	۱۰۰
۹	تعمیر دروازه دارالشفاء	۸۰
۱۰	تعمیر پنجره دارالشفاء	۷۰
۱۱	تعمیر سقف دارالشفاء	۶۰
۱۲	تعمیر کف دارالشفاء	۵۰
۱۳	تعمیر دیوار دارالشفاء	۴۰
۱۴	تعمیر دروازه دارالشفاء	۳۰
۱۵	تعمیر پنجره دارالشفاء	۲۰
۱۶	تعمیر سقف دارالشفاء	۱۰
۱۷	تعمیر کف دارالشفاء	۸
۱۸	تعمیر دیوار دارالشفاء	۷
۱۹	تعمیر دروازه دارالشفاء	۶
۲۰	تعمیر پنجره دارالشفاء	۵
۲۱	تعمیر سقف دارالشفاء	۴
۲۲	تعمیر کف دارالشفاء	۳
۲۳	تعمیر دیوار دارالشفاء	۲
۲۴	تعمیر دروازه دارالشفاء	۱
۲۵	تعمیر پنجره دارالشفاء	۰

جمعاً: ۱۳۴۵

تعمیر دارالشفاء در آستان قدس رضوی در شهریور ماه ۱۳۴۵

صورت مخرج تعمیر دارالشفاء در آستان قدس رضوی در شهریور ماه ۱۳۴۵

ردیف	شرح مخرج	مبلغ
۱	تعمیر سقف دارالشفاء	۱۰۰۰
۲	تعمیر کف دارالشفاء	۸۰۰
۳	تعمیر دیوار دارالشفاء	۶۰۰
۴	تعمیر دروازه دارالشفاء	۵۰۰
۵	تعمیر پنجره دارالشفاء	۴۰۰
۶	تعمیر سقف دارالشفاء	۳۰۰
۷	تعمیر کف دارالشفاء	۲۰۰
۸	تعمیر دیوار دارالشفاء	۱۰۰
۹	تعمیر دروازه دارالشفاء	۸۰
۱۰	تعمیر پنجره دارالشفاء	۷۰
۱۱	تعمیر سقف دارالشفاء	۶۰
۱۲	تعمیر کف دارالشفاء	۵۰
۱۳	تعمیر دیوار دارالشفاء	۴۰
۱۴	تعمیر دروازه دارالشفاء	۳۰
۱۵	تعمیر پنجره دارالشفاء	۲۰
۱۶	تعمیر سقف دارالشفاء	۱۰
۱۷	تعمیر کف دارالشفاء	۸
۱۸	تعمیر دیوار دارالشفاء	۷
۱۹	تعمیر دروازه دارالشفاء	۶
۲۰	تعمیر پنجره دارالشفاء	۵
۲۱	تعمیر سقف دارالشفاء	۴
۲۲	تعمیر کف دارالشفاء	۳
۲۳	تعمیر دیوار دارالشفاء	۲
۲۴	تعمیر دروازه دارالشفاء	۱
۲۵	تعمیر پنجره دارالشفاء	۰

جمعاً: ۱۳۴۵

تعمیر دارالشفاء در آستان قدس رضوی در شهریور ماه ۱۳۴۵

صورت مخرج تعمیر دارالشفاء در ربيع الاول ۱۳۴۵

صورت اسامی اجزاء اداري دارالشفاء در دوره اواخر قاجاريه